

RAZPRAVE

SPOROČILNOST ZEMLJEVIDOV V LUČI PRVEGA SVETOVNEGA ATLASA V SLOVENSKEM JEZIKU

AVTORICI

mag. Jerneja Fridl

Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Gosposka ulica 13, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
jerneja@zrc-sazu.si

mag. Mimi Urbanc

Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Gosposka ulica 13, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
mimi@zrc-sazu.si

UDK: 528.94(084.42)=163.6

COBISS: 1.02

IZVLEČEK

Sporočilnost zemljevidov v luči prvega svetovnega atlasa v slovenskem jeziku

Zemljevidi so učinkovita grafična sredstva, saj jih odlikuje velika sporočilna vrednost, pomagajo oblikovati odnos do sveta in obenem predstavljajo naš pogled na svet. Zato je razvoj zemljevidov skozi zgodovino neločljivo in neposredno povezan z družbenim, kulturnim, gospodarskim, političnim in ideološkim dogajanjem v družbi. S tega zornega kota je predstavljen tudi Atlant, prvi svetovni atlas v slovenskem jeziku. Poleg tehnološkega vidika Atlanta je obravnavana tudi njegova kognitivna raven: kaj prikazuje in kako prikazuje. Iz njegovih zemljevidov lahko razberemo stopnjo tehnološkega razvoja, gospodarsko in politično realnost druge polovice 19. stoletja ter razmere znotraj slovenske družbe in njen odnos do zunanjega sveta.

KLJUČNE BESEDE

Slovenija, Atlant, zemljevid, branje zemljevida, sporočilnost zemljevida, moč kartografije

ABSTRACT

The communicative value of maps as seen in the light of the first atlas of the world in Slovene language

Maps are an effective graphical means since they have a high communicative value and help us shape a relationship to the world around us as well as present our view to the world. For this reason the development of maps throughout all historical periods has been inseparably connected with social, cultural, economic, political and ideological developments in society. It is in this light that Atlant, the first atlas of the world in the Slovene language, is presented. In addition to the technical side of Atlant we also examine its cognitive level: what is shown and how it is shown. From its maps we can gain an understanding of the level of technological development and of the economic, political and social reality of the second half of the 19th century as well as of the attitude of Slovene society towards itself and towards the external world.

KEY WORDS

Slovenia, Atlant, map, reading of maps, communicative value of map, power of cartography

Uredništvo je prispevek prejelo 11. junija 2006.

1 Uvod

V članku želimo predstaviti vlogo zemljevidov prvega svetovnega atlasa v slovenskem jeziku, ki je pod okriljem Matrice slovenske v šestih snopičih s po tremi listi izhajal med letoma 1869 in 1877. Atlant, kot se zbirka zemljevidov imenuje, prikazujemo kot vir za analiziranje prostora, kulture in časa, v katerem je nastajal. Pri tem smo se osredotočili ne le na tehnične vidike Atlanta, ampak tudi na njegovo sporočilno vrednost: zavedanje slovenske družbe kot naroda, vlogo jezika pri njegovem oblikovanju, kulturni vidik tega procesa in odnos Slovencev do drugih narodov v Avstro-Ogrski monarhiji. Raziskava poleg klasične obravnave zemljevidov zajema predvsem vsebinski vidik, pri čemer se osredotoča na vsebino zemljevidov in način njenega prikaza. V tej luči je Atlant predstavljen kot pomemben dokument gospodarske, politične in družbene realnosti.

Pričujočo raziskavo gradimo na metafori »zemljevid je besedilo«, ki ga je napisala (oblikovala) družba (Pickles 1992; Harley 1992). Ideja o »besedilnosti zemljevida« temelji na podmeni, da avtor v vsebino zemljevida vtisne lastno mišljenje in vrednote ter vrednote in mišljenje družbene skupine, ki ji pripada, prav tako kot pisatelj zlije svoja čustva na papir. Posledično je torej zemljevid mogoče brati podobno kot knjigo. Bistvo dojemanja zemljevida kot besedila je, da je zemljevid vse manj konkreten in viden ter čedalje bolj subjektiven. V ospredju niso več fizične prvine zemljevida, pač pa njegove simbolne vrednote. V tej luči je zemljevid ogledalo zunanjega sveta in odsev človekovih izkušenj. Zemljevid ni samo tisto, kar vidimo; je tudi konstrukt določenega okolja in časa. Zato je zemljevid družbeni in kulturni proizvod ter način videnja, projiciranega na svet. Njegovo sporočilo se prenaša prek dveh simbolnih skupin: grafične in jezikovne.

Posebna pozornost je namenjena razmišljanju, kako interpretiramo in doživljamo zemljevide Atlanta, da si z njihovo pomočjo ustvarimo predstave o času in stanju duha družbe, v kateri so nastajali. Način branja zemljevidov je namreč odvisen od uporabnika oziroma bralca, torej od njegovega znanja, izkušenj, osebnega pogleda in kulturnega okolja, iz katerega izhaja.

2 Zemljevidi kot odsev družbenega, kulturnega in političnega razvoja

Zemljevidi so že dolgo povezani z geografskim delom, vendar so zlasti orodje za prikazovanje najrazličnejših dognanj (Perko 2004). Od tod izhaja tradicionalni pogled nanje kot na abstrakcijo realnosti, saj naj bi prikazovali objektivno informacijo o okolju, ki nas obdaja (Soini 2001). Kartografska definicija, da so zemljevidi odsev prostora v določenem času, velja že dalj časa za pomanjkljivo ali celo neustrezno, saj zajema le tehnične postopke in kartografska znanja, ki rezultirajo »... v vse bolj izpopolnjeni upodobitvi realnosti...« (Pickles 1992). Poglobljena postmoderna in humanistična analiza zemljevide prikazuje v novi luči. Ne moremo jih več obravnavati le kot sredstvo za orientacijo, določanje položaja posameznih krajev in ugotavljanje dogajanj v določenem časovnem obdobju, ampak imajo mnogo širšo sporočilno vrednost. Z vidika teorije medbesedilnosti so zemljevidi »grafična besedila«, ki so, podobno kot pokrajine, kompozicije skladb ali arhitekturne zgradbe, uvrščeni med neknjižna besedila. Metafori zemljevida kot jezika nekateri kartografi nasprotujejo, saj z literarnega vidika grafična besedila ne temeljijo na slovnični in časovnem sosledju stavkov (Harley 1992). Vendar za samo besedilo v širšem pomenu besede niso konstitutivni lingvistični elementi, temveč dejanje strukturiranja. Znano je namreč, da so se kartografski simboli kot kodi za sporazumevanje razvili celo pred črkovnimi kodi.

Če sledimo dopolnjeni definiciji zemljevidov in jih razumemo kot besedilo oziroma kot družbeno proizvedeno obliko védenja, jih dojemamo kot rezultat stopnje družbenega in kulturnega razvoja nekega naroda in odsev avtorjevega oziroma izdelovalčevega pogleda na svet (McKenzie 1986; Dorling, Fairbairn 1997; Cosgrove 1999). Zato Polič tudi kartografske zemljevide (zemljevide v klasičnem pomenu besede) uvršča med spoznavne ali miselne zemljevide, saj so prav tako subjektivno določeni: »... So

Slika 1: Moderna upodobitev mitološkega junaka Atlanta, ki nosi Zemljo. Njegova telesna moč je postala simbol dejanske in moralne moči. Po njem so atlasi dobili ime.

vsaj evrocentrični ali severocentrični, izkrivljeni in polni čudnih prvin ...» (Polič s sodelavci 2002). Starejši zemljevidi imajo kot zgodovinski dokumenti, ki razkrivajo politično in kulturno podobo obdobja, v katerih so nastali, stopnjo tehnološkega razvoja ter avtorjevo znanje in predstave, dodatno sporočilno vrednost.

Kot vsako delo je zemljevid rezultat dveh skupin dejavnikov: izdelave 'map-making' in uporabe 'map-using'. Izdelava obsega idejnega vodjo oziroma naročnika in izdelovalca ter odseva njune namere v kontekstu kulturnih, družbenih in političnih razmer. Uporaba zemljevidov se nanaša na njihove bralce oziroma uporabnike ter njihova kulturna, družbena in politična pričakovanja (Craig 2000). Lilley (2000) trdi, da je izdelava zemljevida ustvarjalni proces, ki se lahko primerja s pisanjem besedila, le da se v tovrstnem besedilu zrcalijo prostorske predstave ljudi. Zato je kartografija tudi način preučevanja, kaj je »zunaj« in kaj »znotraj«. V tej luči je kartografija veda, ki postavlja meje in jih obenem pomaga rušiti oziroma zaobiti, saj prenaša intelektualni in svetovnonazorski pogled naročnika ter izdelovalca zemljevida v kontekst širše skupnosti. Pomembna je torej ideja, ki vodi naročnika, saj izdelovalec običajno le realizira njegove želje in zahteve. Ravno zaradi te ideje imajo zemljevidi veliko sporočilno vrednost. »... *There is no such thing as empty space on a map* ...« torej 'na zemljevidu ni praznin' je trditev, na kateri svoje dojemanje zemljevidov gradi Harley (Harley 2001). Njegovo delo temelji na prepričanju, da lahko natančno preučevanje kartografske podzvesti in njenih družbenih temeljev razkrije skrite namene zemljevidov. Ravno tisto, kar je na prvi pogled nevidno, daje zemljevidom moč, tako politično kot kulturno. Harley je torej zemljevide dojemal kot predmet moči in vedenja, zato je njihovo ustvarjanje pojmoval kot odsev političnega sistema.

Harleyjev pogled na ideološko moč zemljevidov zajema več vidikov. Najprej je treba razumeti zemljevid kot vrsto sporočila, ki je »napisano« za določeno javnost. Drug vidik je ikonografija, ki razkriva globok simbolni, pa tudi nadnaraven, literarni pomen. Nenazadnje razumemo kartografijo kot obliko znanja. Harley je svoje razumevanje zemljevidov nadgradil še s trditvijo, da izdelovalec oziroma naročnik z izdelkom vselej manipulirata z njegovimi uporabniki. Po njegovem zemljevidi prikazujejo politične in kulturne težnje avtorja oziroma naročnika (Harley 2001).

Slika 2: Praznina na zemljevidu Arabskega polotoka sporoča, da so bila v drugi polovici 19. stoletja še vedno nekatera območja neraziskana in nezanimiva za evropski prostor (Atlant 2005).

3 Zemljevidi kot odraz politične moči in prilaščanja prostora

V primeru majhnih narodov znotraj večnacionalnih držav, kakršna je bila na primer Habsburška (pozneje Avstro-Ogrska) monarhija, prilaščanje prostora pojmuje na mentalni ravni, saj gre za prisvojitve lastnega prostora in njegovega preoblikovanja v nacionalni prostor. Anderson ta proces imenuje oblikovanje zamišljene skupnosti, kot njegov temeljni mejnik pa izpostavlja tisk. Tako si je na primer v koloniziranih deželah srednje Evrope domača inteligenca zamislila lastne narodne skupnosti takrat, ko so ljudje lahko začeli prebirati časopise v lastnem jeziku (Anderson 1998). Večina definicij nacionalizma poudarja politični vidik (Anderson 1998), vendar je bil ta proces oblikovanja drugačen pri tistih narodnih skupnostih, ki niso imele lastnega vladajočega razreda, niso nikoli živele v neodvisni državi, ki bi se ujela z njihovim naseljitvenim prostorom in niso poznale nepretrgane tradicije intelektualnega ustvarjanja v narodnem jeziku, ali pa je bil ta izkoreninjen oziroma močno degeneriran (Hroch 1985). V vseh možnih primerih gre za »oživitev«¹ zatiranega majhnega naroda s pomočjo kulturnega ustvarjanja, kot na primer pri Slovencih, pri čemer majhnost ni mišljena v številčnem smislu. Pri prikazovanju slovenske realnosti, ki se zrcali v Atlantu, lahko uporabimo Hrochove ideje (Hroch 1985) in jih nadgradimo: res je, da je bilo v prvem obdobju narodno prebujenje predvsem kulturno, vendar so ga spodbudili določeni politični vzgibi. Političen značaj je imelo že samo po sebi, ker ga je omogočila šele določena politična situacija. V primeru Slovencev namreč velja, da je bilo mogoče prepoznati politične zahteve v podtonih (Granda 1998).

Eden od podtonov je tudi uporaba slovenskih zemljepisnih imen na zemljevidih. Zemljepisna imena so v splošnem priljubljena tema historične geografije, saj so tako stvarna kot metaforična, tako dejanska kot simbolna, predvsem pa odpirajo vselej aktualno vprašanje moči, kulture, lokacije in identitete (Nash 1999; Urbanc, Gabrovec 2005). Prek toponimov se pogosto izvaja psihološki boj za prilaščanje prostora (Cohen, Kliot 1992; Myers 1996; Harley 2001; Baskar 2004) bodisi za kolonialno, fizično prilaščanje bodisi za duhovno.

Tuja zemljepisna imena v slovenščini so se v manjšem obsegu pojavila v učbenikih šele v prvi polovici 19. stoletja. Prvi jih je sistematično predstavil Janez Jesenko v učbeniku Zemljepisna začetnica za gimnazije in realke iz leta 1865. Zaradi pomanjkanja zgledov v takrat še redki in nedodelani strokovni literaturi je Matej Cigale, ki mu je Matica slovenska zaupala slovenjenje zemljepisnih imen Atlanta, opravil pionirsko delo. Med 28.075 zapisi imen in nekaterih občin pojmov je na osemnajstih zemljevidih podomačenih 5907 ali 21 % imen (Kladnik 2005). Delež podomačenih imen je celo precej večji

Slika 3: Avtor zgornje karikature pripisuje slovenskim časopisom izjemen pomen za oblikovanje slovenske zavesti in jih zato imenuje Atlanti (Juri s pušo 1869).

kot v sodobnih svetovnih atlasih, ker je bilo slovenjenje povezano z željo po uveljavitvi lastnega kulturnega in jezikovnega razvoja.

Pri slovenjenju imen je Cigale sledil takrat močno živemu duhu panslovanstva, zato so povsod, kjer so bila v rabi tudi slovanska imena, ta v Atlantu tudi zapisana. Tako najdemo na primer na ozemlju zdajšnje Romunije Kraljevo (Craiova), Belgrad (Alba Iulia) in Orašnje (Oraştie). Morda še boljši primeri so na ozemlju zdajšnje Nemčije. Tam, kjer so bila razširjena lužiškosrbska imena, so ta tudi zapisana. Tako so na primer na Mecklenburškem in Brandenburškem zapisana imena naselij Roztoki (Rostock), Ribnica (Ribnitz-Damgarten), Plava (Plau), Branibor (Brandenburg) in Devin (Magdeburg). Podomačena je tudi glavnina poljskih in ruskih imen, slovenjena pa so tudi številna imena na Balkanskem polotoku, na primer Baker (Bakar), Kladenj (Kladanj), Čaček (Čačak), Kragujevec (Kragujevac) in Belgrad (Beograd) (Kladnik 2005). Cigaleta lahko upravičeno razglasimo za utemeljitelja številnih podomačenih zemljepisnih imen, saj je bilo njegovo delo rezultat resnega intelektualnega ustvarjanja in ne nekritičnega povzemanja iz sorodnih publikacij.

Politična moč posameznih držav je na zemljevidih neposredno ponazorjena z razmejitvenimi črtami. Z jasno začrtanimi političnimi in administrativnimi mejami je Atlant pomemben zgodovinski dokument, ki kaže na prevlado nekaterih narodov. Na listu Afrike je nazorno prikazano, kako obsežna ozemlja so si do druge polovice 19. stoletja prisvojile Velika Britanija, Nizozemska, Francija, Španija in Portugalska. Med velikimi kolonialnimi imperiji, manjšimi neodvisnimi državami in številnimi kolonijami slovenskega ozemlja teritorialno takrat še ni bilo mogoče zaznati.

Slika 4: Izhodiščni poldnevnik Ferro na zemljevidu Afrike iz leta 1772 kartografa Tobiasa Conrada Lotterja (1717–1777).

S politično prevlado je mogoče posredno vplivati tudi na druge prvine zemljevidov. To med drugim dokazujejo prizadevanja različnih vladarjev, da so kot izhodiščni poldnevnik ali meridian uporabljali tistega, ki je potekal čez ozemlje njihove države. Leta 1634 je francoski kralj Ludvik XIII. določil, da se za začetni poldnevnik uporablja Ferro, zdajšnji Hierro, najzahodnejši izmed Kanarskih otokov. Enako izhodišče je pozneje prevzela Habsburška monarhija. Vprašanje neenotnega začetnega poldnevnikarja se je še posebej zaostriilo na začetku 19. stoletja, ko so kartografske velesile za izhodiščne poldnevnikarje izbirale tiste, ki so potekali prek njihovih glavnih mest. Tako so Francozi kot lego začetnega poldnevnikarja izbrali Pariz, Rusi Pulkov blizu Sankt Peterburga, Italijani Monte Mario v bližini Rima in Angleži zvezdarno v Greenwich blizu Londona (Slukan Altić 2003). Leta 1884 so s konvencijo na mednarodnem geodetskem kongresu v Washingtonu kot začetni poldnevnik določili Greenwich, kar kaže na politično in gospodarsko prevlado tedanjega Britanskega imperija.

Nesoglasja glede izhodišč stopinjske mreže so na zemljevidih Atlanta jasno opazna. Na vseh je izhodiščni vzporednik ekvator ali ravnika, kot ga poimenuje Cigale. Za izhodiščni poldnevnik pa je najpogostejše izbran kanarski otok Hierro, tedanji Ferro, manjkrat Pariz, včasih pa tudi kombinacija obeh. V tem primeru sta na isti stopinjski mreži navedeni obe različici, saj je razlika v zemljepisni dolžini med Hierrom in Parizom natančno 20°. Zato je bilo mogoče iste poldnevnikarje označiti z enim izhodiščem na vrhu zemljevida in z drugim spodaj (Fridl 2005).

4 Zemljevidi kot propagandno sredstvo

Zemljevidi so zaradi svoje vizualne moči na splošno zelo uporaben medij za prenašanje informacij. Skozi različna obdobja zgodovine so se učinkovito uporabljali v propagandne namene, kar so velesile s pridom izrabljale in izrabljajo še danes. Njihov propagandni vidik je še posebej prišel do izraza v času kolonialnih osvajanj. Angleži so na primer v prvi polovici 19. stoletja vneta risali nove zemljevide Irske,

pri čemer so vsa uveljavljena domača imena dosledno zamenjali z angleškimi toponimi. S tem so samo dokončali proces, ki so ga s prvimi kolonialnimi zemljevidi Irske začrtali že dve stoletji prej (Baskar 2004). To je bil le eden od načinov, s katerim so Irce »prepričevali«, da je njihova dežela skupaj z Združenim kraljestvom kulturno in jezikovno homogena enota.

O mejah propagandnosti Pickles (1992) razmišlja skozi retorični vprašanj: »... *Ali so vsi zemljevidi propagandni zemljevidi?* ...« in »... *Ali so propagandni samo tisti zemljevidi, ki uporabljajo določene grafične tehnike, da ustvarijo izkrivljeno sliko?* ...«. Če se vrnemo k ugotovitvi, da so vsi zemljevidi ustvarjene podobe, potem se odgovor ponuja kar sam od sebe. Vsak zemljevid je tako interpretacija realnosti kot tudi izkrivljena podoba le-te. Subjektivno kartografsko sporočilo je mogoče doseči na razne načine, denimo s poudarjanjem določenih potez, s potlačenjem protislovnih informacij in/ali z izbiro provokativnih kartografskih znakov. Pristranska kartografska predstavitev se največkrat nanaša na teritorialne zahteve, nacionalnost, meje, strateške položaje, zavojevana ozemlja, prodore vojske, obrambne položaje, interesne sfere in regionalne razlike (Monmonier 1996).

Dober primer propagandne vloge zemljevida je Kozlerjev Zemljevid Slovenske dežele in pokrajin, ki je s tem, ko je začrtal slovensko etnično ozemlje in govoril o deželi, ki administrativno ni obstajala, jasno propagiral idejo Zedinjene Slovenije. Zaradi svoje izrazite propagandne sporočilnosti je bil zemljevid že ob izidu zaplenjen. Atlant zaradi drugačne narave zemljevidov te ideje tako glasno in neposredno sicer ne izraža, a je bila vodilo njegovega nastanka. Propagira namreč slovenski jezik in ima, tako kot vse publikacije Matice slovenske, vsenarodni značaj, saj teži k preseganju regionalnih meja in zadovoljevanju potreb vseh ljudi, ne glede na to, odkod prihajajo. Z Atlantom je Matica slovenska jasno pokazala, da znotraj velike Monarhije obstaja skupnost, ki se je začela oblikovati v narod, tedaj še brez ambicij po samostojnosti. Svojo domovino je Cigale imenoval Avstrija, čeprav se je takrat že dve leti imenovala Avstro-Ogrska. Po vsej verjetnosti gre za politično težnjo (Šumrada 2005) oblikovati »idealno« državno skupnost v prihodnosti.

Kot je bilo že omenjeno, je močno sredstvo kartografske propagande tudi imenoslovje. Imena krajev ali toponimi ne le spreminjajo neznane lokacije v značilne prvine kulturne pokrajine, temveč posredno nakazujejo regionalne značilnosti in etično pripadnost določenega ozemlja. Imenoslovje Atlanta je bilo glavno propagandno orodje naročnika. Do tihga »jezikovnega« boja med nemškimi in slovenskim jezikom je prišlo že pri izbiri tiskarne. Slovenska matica je kot naročnik želela imeti na zemljevidih čimveč slovenskih in poslovenjenih imen, nemška založba pa je bila pripravljena na nemške zemljevide dotiskati le manjše število slovenskih toponimov (Orožen Adamič, Urbanc 2005). Zaradi zmanjšanja stroškov so razmišljali celo o skupnem slovensko-hrvaškem atlasu, vendar so idejo kmalu opustili, saj niso hoteli zlitja obeh jezikov ali celo podreditve slovenščine hrvaščini.

5 Zemljevidi kot podoba predstav o sebi in svetu

Od trenutka, ko je grški filozof Aristotel opozoril na dejstvo, da je senca na Luni odsev Zemlje in je v času med ščipom in mlajem polkrožna, kar dokazuje, da je Zemlja okrogla, se je počasi začela oblikovati realnejša podoba sveta. Vendar je bila ta podoba vse do večjih odkritij in izpopolnjenega tehnološkega razvoja v bližnji preteklosti nepopolna in pristranska. Najstarejše slike naselij ali manjših območij s sodobnega zornega kota težko poimenujemo zemljevide, saj so bile kartografsko in teritorialno omejene. Takšna sta na primer kamenodobna zemljevida, najdena v zdajšnjih Ukrajini in Turčiji (Perko 2001; Perko 2005). Vsi zemljevidi, od najstarejših do sodobnih, pa so si enotni v postavljanju lastnih ozemelj in ideoloških teženj v središče.

Zaradi neraziskanih območij se nepopolne predstave sveta na zemljevidih odražajo več tisočletij; zemljevidi sveta, celin in dežel so namreč začeli dobivati sodobnejšo podobo šele v 16. stoletju. K izboljšani podobi so največ pripomogli težnje evropskih vladarjev po odkrivanju in osvajanju novih dežel ter prenašanje znanj z Daljnega vzhoda v Evropo, še posebej s Kitajske. Vse to je omogočilo, da so na

zemljevidih sveta postopno začele izginjati bele lise, ki so jih od 14. do začetka 19. stoletja prekrivali s podobami mitičnih likov, na primer s fantazijskimi liki ljudi in živali ter z eksotičnimi rastlinami. Točnejše izračunane zemljepisne dolžine in širine posameznih krajev na Zemlji so omogočile posodabljanje Ptolemajevih kartografskih projekcij, ki so bile s ponatisi njegovih del v veljavi vse do prve polovice 16. stoletja. Vendar je moralo preteči še kar nekaj časa, preden je s pomočjo natančnejših topografskih kart posameznih dežel tudi prvi splošni zemljevid Evrope dobil sodobne poteze. To se je zgodilo na začetku 19. stoletja (Fridl 1999), v obdobju, ko so se pojavile tudi prve težnje po umestitvi slovenskega naroda na politični zemljevid Evrope.

Atlant je nastal v času, ko je bila Habsburška monarhija v primežu zunanjih in notranjih političnih kriz, zaradi katerih je morala prekiniti tradicijo dotedanjega absolutističnega režima in začeti uveljavljati ustavno ter državnozborsko in deželnozborsko politično življenje, ki pa še dolgo ni bilo demokratično. Ne le za Slovence, tudi za ostale majhne narode se je začelo novo obdobje, ki jim je omogočilo približevanje k uveljavitvi narodne celote. Oporne točke tega mejnika so bila domoznanstvena in literarna dela; zlasti prva so širila obzorja o drugih narodih in območjih ter poglobljala vedenje o sebi. Pri tem je imela prvenstveno vlogo kartografija, še zlasti že omenjeni Kozlerjev Zemljevid Slovenske dežele in pokrajin, ki je gradil odnos Slovencev do sebe.

Knjige, ki so sledile Zemljevidu, so odražale podobne ideje: predstaviti tiste dežele znotraj Habsburške monarhije, v katerih strnjeno živijo Slovenci, pokazati, da te dežele pripadajo Slovincem in jih kot samostojno politično enoto nazorno umestiti znotraj Monarhije (Granda 2001; Vodopivec 1998). Atlant je jasno pokazal, da tudi slovenski jezik omogoča znanstveno in intelektualno ustvarjanje, s čimer je spodkopaval argumente tedanjih vladnih predstavnikov o pomanjkanju ustreznih izrazov in neizoblikovanosti slovenskega jezika. S podomačevanjem zemljepisnih imen je Cigale tako Slovincem kot drugim dokazal, da je slovenščina živ jezik, ki se ga da razvijati. Opozoril je, da so Slovenci narodna skupnost, ki je odločno stopila na pot oblikovanja lastne identitete. Dela Matice slovenske so pokazala, da Slovenci svoje narodne emancipacije ne nameravajo izsiliti s političnim bojem, pač pa spontano, prek krepitve kulturne in jezikovne zavesti.

Atlant je našemu človeku približal svet in obenem svetu približal Slovence. S svojo intelektualno držo je brisal meje med »mi« in »oni« in Slovence enačil – vsaj na kulturnem področju – z razvitimi evropskimi narodi. Svet je predstavil s evropskega zornega kota, zlasti z nemško-avstrijskega gledišča. Med drugimi celinami je bila le Amerika prikazana na dveh listih, Evropa in njeni posamezni deli (skupaj z Rusijo in Turčijo) pa na kar dvanajstih, ki se praviloma ponašajo tudi z največjim številom imen. Podobno kot pri sodobnih atlasih je delež podomačenih imen večji na splošnih zemljevidih sveta in celin, manjši pa, z izjemo »domovine« Avstrije, pri prikazih posameznih evropskih držav. Zaznaven je razkorak v razdelanosti imenoslovja med takrat že dobro znanimi deželami in tistimi, ki so jih evropski raziskovalci šele začeli »odkrivati«. Tako so na primer v osrčju Afrike obsežne bele lise, na njihovem obrobju pa lahko najdemo nekatera »eksotična« imena, o katerih danes ni več sledu. Podobno je tudi ponekod v Oceaniji (Kladnik 2005). Slovensko imenoslovje ne pomeni le ločevanja od germanskega prostora, pač pa tudi iskanje lastnega mesta znotraj slovanske realnosti. Res je tudi, da so bili mnogi v tistem času zelo naklonjeni ideji panslavizma in se je konstrukt južnih Slovanov vse močneje in jasneje izražal. A prav z Atlantom in nekaterimi drugimi publikacijami se je jasno izrazila edinstvenost in posebnost slovenskega jezika.

6 Zemljevidi kot tehnološki dosežek

V obdobju od kartografskih dosežkov starih Grkov do izida Atlanta je tehnološki razvoj v kartografiji doživiljal manjše ali večje vzpone. Znanstvena dognanja starogrških filozofov, astronomov in matematikov, kakor tudi njihova raziskovanja neznanih dežel, so pripomogla k vzpostavitvi nekaterih bistvenih kartografskih načel in merskih metod. V srednjem veku je kartografska znanost podlegla vplivu krščanskih predstav o našem planetu in Osončju, temelječih predvsem na Bibliji. Kartografski razvoj se je zato resneje nadaljeval šele v poznem srednjem veku, ko so s ponatisi Ptolemajevih del obudili

že pozabljena kartografska znanja, kot so pojmovanje Zemlje kot krogle, kartografske projekcije ter uporaba zemljepisne širine in zemljepisne dolžine. V 16. stoletju so celine začele dobivati pravilnejše obrise, saj so sodobnejši pripomočki za navigacijo, na primer kompasi in izpopolnjeni zemljemerski inštrumenti, kot so z dioptriji opremljene merilne mize, polimetri in teodoliti, omogočili natančnejše izmere obalnih črt in državnih ozemelj.

Zemljevidi 19. stoletja se od predhodnih kartografskih prikazov niso razlikovali le po izpopolnjenih vsebinah in doseženi natančnosti, ampak je na njihov spremenjen videz v precejšnji meri vplival razvoj litografije ali kamnotiska, tiskarske tehnike, ki je zaznamovala tudi barvne zemljevide Cigaletovega Atlanta. Dokaz, da so bili zemljevidi tiskani prav v tej tehniki, je zapis na njihovem spodnjem desnem robu: »... *Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji* ...« (Fridl, Kladnik, Orožen Adamič, Perko, Urbanc 2005). Takrat je bilo tiskarstvo v Evropi razvito šele dobrih štiristo let. Litografija je za večbarvni tisk pomenila pravo revolucijo, saj je občutno pospešila in s tem pocenila tiskarske postopke. Leta 1795 jo je izumil Alois Senefelder (1771–1834), ko je poskušal razmnožiti svoja dramaturška dela. Apnenčeve plošče je poslikal s tušem in oljno kredo, jih nato obdelal s kisom in raztopino gumija, na koncu pa premazal še s tiskarskim črnilom. Pri tem so se obarvale le porisane površine (Veliki splošni leksikon 1998). Uporaba kamnitih tiskarskih plošč se je v kartografiji ohranila vse do prve polovice 20. stoletja (Fridl 2005). To pomeni, da je bil Atlant Maticе Slovenske v času nastanka natisnjen v najsodobnejši tiskarski tehniki. Kljub izpopolnjenemu tisku je bila priprava tiskarskih plošč za tisk zemljepisnih imen zelo zahtevna naloga. Nabor črkovnih znakov je poleg vseh velikih in majhnih črk slovenske abecede vseboval še številne črke z ločevalnimi znamenji: à, á, â, ä, ã, ä, Å, Ä, Å, Ç, ć, è, é, ê, ë, ě, Ê, Ì, Í, Î, Ï, Ĭ, Ĭ, Ñ, ò, ó, ô, õ, ö, Ő, Ő, ś, ſ, ů, ů, ů, ů, ů in ž (Kladnik 2005).

Slovenci kartografa ali kartografske hiše, ki bi bila sposobna natisniti tako zahtevno delo, kot je bil Atlant, v tem obdobju žal nismo imeli. Zato se je Matica slovenska pri iskanju ustrezne kartografske predloge oziroma ustanove, ki bi prevzela izvedbo te naloge, najprej obrnila na dve nemški založbi in eno češko. Ta odločitev odslikava položaj Slovencev pri iskanju lastnega prostora znotraj večnacionalne monarhije ter odnos med Slovenci in drugimi narodi monarhije. Izbor nemških založb kaže, da so le dobro leto po razpadu Nemške zveze in izločitvi Avstrije iz nje, kar so Slovenci sprejeli z velikim veseljem, vodilni pri Matici slovenski presegli avstrijsko-nemška nasprotja (Melik 1993). Zaradi neusklajenih interesov in nezainteresiranosti glede tiska Atlanta s strani zaprošenih založb, je njegova izvedba nazadnje potekala na Dunaju, v prestolnici, kjer je, tako kot mnogi slovenski izobraženci, deloval Cigale (Urbanc 2005). Tako je Atlant plod avstrijske tehnologije in kartografskega znanja ter slovenske jezikovne nadgradnje, saj je vlogo prevajalca, redaktorja in urednika prevzel Slovenec.

7 Sklep

Atlant je kot literarno in znanstveno delo ter zgodovinski dokument odsev časa in prostora, v katerem je nastajal. Z vidika teorije medbesedilnosti lahko zemljevide Atlanta obravnavamo kot besedilo, ki z nizom kartografskih kod, to je uveljavljenih kartografskih simbolov, ne deluje le na primarno-sporočilni, to je kartografsko-znakovni ravni, temveč ga je mogoče razumeti tudi metaforično. To pomeni, da je mogoče prepoznati njegovo sekundarno-sporočilno vrednost, ki jo je pogojeval zgodovinski in družbeni položaj evropskih narodov v drugi polovici 19. stoletja. Da so zemljevidi zadostili tej drugotni vlogi, se je od kartografa zahtevala velika odgovornost pri izbiri kartografskih znakov in zemljepisnih imen, hkrati pa mu je bila omogočena dejavnejša vloga v procesu nastajanja zemljevidov. Pri tem se je moral kartograf zavedati svoje vloge, zavestno zamejiti lastni jaz, določiti meje subjektivnosti, ki jo je še lahko projiciral v svoje kartografsko delo, in zadostiti željam naročnika.

Atlant potrjuje dejstvo, da se je politična emancipacija Slovencev začela s kulturno emancipacijo. Z njim smo presegli nekatere ovire, ki so zavirale kulturni preporod. Notranje ovire so izhajale iz naroda samega. Najpomembnejša je bila nepopolna družbena struktura, saj ni bilo domačega vladajočega razreda

oziroma je bil ta slabo zastopan, pa tudi drugi razredi in družbene skupine so bile atipično zastopane (Hroch 1985). Zunanje ovire so izhajale iz države, znotraj katere smo Slovenci živeli, v našem primeru Habsburške (Avstro-Ogrske) monarhije. Atlant je tudi odsev kolektivnih predstav, ki so vzpostavljale zavest o narodni skupnosti in s tem naredile korak dlje k utrjevanju narodne identitete. Če upoštevamo humanistično dimenzijo identitete, potem gre za dialektični sistem, ki združuje dva vidika, in sicer »mi« in »oni«. Ta dihotomija ne zajema samo dvojnosti na horizontalni ravni, ampak tudi na vertikalni, kjer gre za razmerje med konceptoma »od spodaj« in »od zgoraj« (Paasi 1991; Paasi 2003). Pri tem je pomembno, da gre v bistvu za razmerje moči oziroma za mentalne meje. Kartografija in narodna zavest se torej pri postavljanju dejanskih in mentalnih meja tesno prepletata. Tiskanje zemljevidov s slovenskimi imeni je bilo namenjeno zlasti odpravljanju razlik med »mi« in »oni«, saj je slovensko narodno skupnost soočilo s kulturnim, narodnim in političnim razvojem drugih narodov, obenem pa jasno poudarilo predstavo o »mi« in jo obvarovalo pred zlitjem z večjimi, zgodovinsko bolj uveljavljenimi narodnimi skupnostmi.

Z vidika tehničnih postopkov izvedbe zemljevidov, kakor tudi njihove medbesedilne vloge, so zemljevidi Atlanta primerljivi s svetovnimi atlasi jezikovno bolj uveljavljenih narodov 19. stoletja. Atlant omogoča dober vpogled v realnost časa, v katerem je nastajal. Z njegovo pomočjo lahko ob uporabi drugih dokumentov raziskujemo jezikovne spremembe, ki so se dogajale v zgodovini slovenskega jezika. Po analogiji, na primer s spremljanjem sprememb v poimenovanju določenega mesta ali dežele, lahko odkrijemo pomembno jezikovno zakonitost, ki lahko pripomore tudi k razreševanju jezikovnih problemov in sprememb v drugih besedah in besedilih. Zemljevidi so tudi neprecenljivi dokumenti za preučevanje zgodovine slovenskega naroda. Ne samo, da pomagajo razrešiti marsikatero nejasnost, na katero naletimo v starejših dokumentih, z izbranimi kartografskimi znaki pričajo o stopnji kulturne razvitosti slovenskega naroda v drugi polovici 19. stoletja. S ponatisom Atlanta je bilo znova izpostavljeno njegovo temeljno poslanstvo, da se poleg matematične natančnosti podajanja realnosti tedanjega prostora zagotavlja tudi sekundarno-sporočilnost zemljevidov, s čimer se trajno ohranja njihova uporabnost za prihodnje rodove.

8 Viri in literatura

- Anderson, B. 1998: Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju Nacionalizma. Ljubljana.
- Baskar, B. 2004: Krajevna imena med kolonializmom in etničnim nacionalizmom. Gledališki list SNG Drama 84. Ljubljana.
- Cohen, S. B., Kliot, N. 1992: Place-names, in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories. *Annals of the Association of American Geographers* 82. Washington.
- Cosgrove, D. 1999: Introduction: Mapping Meaning. *Mappings*. London.
- Craig, R. B. 2000: Cartography and Power in the Conquest and Creation of New Spain. *Latin American Research Review* 35. Austin.
- Dorling, D., Fairbairn, D. 1997: Mapping: Ways of Representing the World. Harlow, London.
- Fridl, J. 1999: Metodologija tematske kartografije nacionalnega atlasa Slovenije. *Geografija Slovenije* 2. Ljubljana.
- Fridl, J. 2005: Kartografska podoba zemljevidov 19. stoletja: vrezal na kamen in tiskal. Atlant. Ljubljana.
- Fridl, J., Kladnik, D., Orožen Adamič, M., Perko, D., Urbanc, M., 2005: Atlant. Ljubljana
- Granda, S., Šatej, B. 1998: Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti. Ljubljana.
- Granda, S. 2001: Iz kulturnega v politični narod. Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti. Ljubljana.
- Harley, J. B. 1992: Deconstructing the Map. *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*. London, New York.
- Harley, J. 2001: The New Nature of Maps: Essay in the History of Cartography. Baltimore.
- Hroch, M. 1985: Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among smaller European Nations. Cambridge.

- Juri s pušo: dolgočasen list – za lahone, nemškutarje i druge nerodne ljudi: strela udri iz višine – izdajalca domovine!, 1869, 4, str. 1.
- Kladnik D. 2005: Zemljepisna imena v Atlantu in njihov pomen za sodobno imenoslovje: Gora Balkan se imenuje bolgarski Stara planina. Atlant. Ljubljana.
- Lilley, K. D. 2000: Landscape Mapping and Symbolic Form. Drawing as a Creative Medium in Cultural Geography. Cultural Turns, Geographical Turns: Perspectives on Cultural Geography. Englewood Cliffs.
- McKenzie, D. F. 1986: Bibliography and the Sociology of Texts. London
- Melik, V. 1993: Nemško-slovenski odnosi. Enciklopedija Slovenije 7. Ljubljana.
- Monmonier, M. 1996: How to Lie with Maps. Chicago, London.
- Myers, G. A. 1996: Naming and placing the other: power and the urban landscape in Zanzibar. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 87. Amsterdam.
- Nash, C. 1999: Irish placenames: Post Colonial Locations. Transactions of the Institute of the British Geographers 24. Oxford.
- Orožen Adamič, M., Urbanc, M. 2005: Okoliščine nastanka Atlanta: od zamisli zanesenjakov do knjižnih polic narodno zavednih Slovencev. Atlant. Ljubljana.
- Paasi, A. 1991: Deconstructing Regions: Notes on the Scales of Human Life, Environment and Planning A 23. London.
- Paasi, A. 2003: Region and Place: Regional Identity in Question, Progress in Human geography 27, 4. London.
- Perko, D. 2001: Analiza površja Slovenije s stometrskim digitalnim modelom reliefa. Geografija Slovenije 3. Ljubljana.
- Perko, D. 2004: Vrednotenje zemljevidov. Za odprto znanost. Ljubljana.
- Perko, D. 2005: Zemljevid in atlas, kartografija in geografija: od okostja do vezja. Atlant. Ljubljana.
- Pickles, J. 1992: Text, hermeneutic and propaganda maps. Writing worlds. London, New York.
- Polič, M. s sodelavci 2002: Spoznavni zemljevid Slovenije. Ljubljana.
- Slukan Altič M. 2003: Povijesna kartografija: Kartografski izvori u povijesnim znanostima. Samobor.
- Soini, K. 2001: Exploring Human Dimensions of Multifunctional Landscapes through Mapping and Map-making. Landscape and Urban Planning 57. Amsterdam, Oxford, New York, Tokyo.
- Šumrada, J. 2005: Politična in družbena podoba druge polovice 19. stoletja: dom in svet Cigaletovega Atlanta. Atlant. Ljubljana.
- Urbanc, M. 2005: Matej Cigale (1819–1889): Petričev dohtar. Atlant. Ljubljana.
- Urbanc, M., Gabrovec, M. 2005: Krajevna imena: poligon za dokazovanje moči in odraz lokalne identitete. Geografski vestnik 77-2. Ljubljana.
- Vodopivec, P. 1998: Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev. Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti. Ljubljana.
- Veliki splošni leksikon. Ljubljana 1998.

9 Summary: The communicative value of maps as seen in the light of the first atlas of the world in Slovene language

(translated by Jean McCollister)

The traditional definition of maps as abstractions of realities, or reflections of objective information about the world around us, has been considered inadequate and even inappropriate for some time now. A deeper analysis of maps using postmodern and humanistic approaches shows them in a new light. From the standpoint of the theory of intertextuality, maps are »graphic texts« and, similar to landscapes, musical compositions, or architectural buildings, categorized as non-literary texts. They are also socially produced forms of knowing, to be understood as the result of a nation's level of social and cultural development, and as a reflection of the world-view of those who commissioned them and/or produced them.

In this article we wish to look at the special role of maps in the first atlas of the world in Slovene language, which was published in a series of sheets under the auspices of the Slovene scientific and cultural society Matica Slovenska (now known as Slovenska Matica) from 1869 to 1877. *Atlant*, as the map sheet collection was titled, is presented here as a source for the analysis of the space, culture, and time in which it arose. We focus not only on the technical aspects of *Atlant*, but also on its communicative value, examining four main aspects:

- **Maps as a reflection of political power and appropriation of space.** In the case of small nations existing within multinational states, the appropriation of space is conceptualized at the mental level, since it involves the claiming of one's own space and its reshaping into a national space. Among Slovenes, national awakening during the early period was predominantly cultural in nature, but it was stimulated by certain political impulses. These were reflected in the use of Slovene geographical place-names and other cartographic features, such as political and administrative boundaries, the choice of prime meridian, and similar.
- **Maps as a means of propaganda.** Although *Atlant*, due to its nature, did not explicitly articulate the idea of a unified Slovenia, it did serve as a guide for its eventual emergence. It promoted the use of the Slovene language and it had a unifying nationalist appeal that transcended regional borders. The Matica Slovenska showed clearly that within the vast Austro-Hungarian Monarchy there was a community which was beginning to take shape as a nation, though at the time still without ambitions of independence. The toponymy of *Atlant* was a major means of propaganda for the organization. Even in the choice of printing house there was a quiet »linguistic« battle between Slovene and German. Later on the idea of a joint Slovene-Croatian atlas was resolutely rejected, since they did not want a merging of the two languages or worse, the subordination of Slovene to Croatian.
- **Maps as an image of representations of oneself and the world.** *Atlant* came about during a period when absolutism was forced to start retreating from constitutional and parliamentary political life at the national and regional levels. A new era was beginning for all small nations, one which made possible the affirmation of a national unity. A supporting pillar of this process was provided by literary works and books about various aspects of the Slovene homeland, with the latter especially important in expanding the horizons of other nations and deepening knowledge about one's own nation. *Atlant* clearly demonstrated that scientific and intellectual endeavor could be undertaken in the Slovene language, thereby proving wrong the rulers of the time, who claimed that the Slovene language was deficient and underdeveloped. *Atlant* brought the world closer to people and Slovenes closer to the world. Its intellectual stance erased the boundary between »us« and »them« and placed Slovenes in a position of equality – at least in the cultural sphere – with developed European nations.
- **Maps as a technological achievement.** The maps of *Atlant* were printed using what was then state of the art printing technology – lithography. This caused a virtual revolution in reproduction, since it made the printing process substantially cheaper and faster. However, despite the improved printing process, the preparation of the printing plates for *Atlant* was a very challenging task. Slovenes during this period did not have printing houses capable of printing such demanding cartographic work. For this reason the Matica Slovenska initially looked to two German publishing houses and one Czech one in its search for a suitable cartographic printer. The choice of German publishing houses shows that just one year after the collapse of the German Confederation and Austria's exclusion from it, the leading figures in the Matica organization overcame Austrian-German conflicts. However, due to divergent interests and lack of interest on the part of the publishing houses initially approached, in the end the atlas was published in Vienna. Thus *Atlant* was the result of the achievements of Austrian technology and cartographic proficiency combined with Slovene language expertise, as Slovene intellectual Matej Cigale took on the role of translator and editor.

Special attention is thus devoted to the interpretation of *Atlant*'s maps so that with their help we are able to create a representation of the time and the spirit of the society in which they arose. How maps were read was dependent on the user or reader, hence on his personal point of view, knowledge, experience and the culture from which he came.